

Krystyna Weyssenhoff

Wpływ substratu języka polskiego na łacinę używaną w Polsce średniowiecznej : na podstawie tomu 1 "Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce"

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce
literatury polskiej 51/3, 91-107

1960

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KRYSTYNA WEYSSENHOFF

O WPLYWIE SUBSTRATU JĘZYKA POLSKIEGO NA ŁACINĘ UŻYWANĄ W POLSCE ŚREDNIOWIECZNEJ

NA PODSTAWIE TOMU 1 „SŁOWNIKA ŁACINY ŚREDNIOWIECZNEJ
W POLSCE“

1

Praca ta nie wyczerpuje — i wyczerpać choćby w drobnej części nie może — tak obszernego zagadnienia, jakim jest wpływ języka polskiego na język łaciński używany w naszym kraju w średniowieczu. Stanowić może jedynie pierwszy krok na tym polu badań, sygnalizując tylko konieczność pełnego opracowania tematu, którym dotychczas nikt się nie zajmował. Bo po pierwsze — ogromna ilość tekstów łacińskich z okresu polskiego średniowiecza pozostaje ciągle jeszcze tylko w rękopisach. Po drugie — przewertowanie i przeanalizowanie pod odpowiednim kątem widzenia wszystkich tekstów, choćby tylko drukowanych, wymagałoby wielu lat wnikliwej pracy filologów klasycznych i polonistów. Po trzecie — nawet materiał ograniczony tu przez nas do zawartości tomu 1 *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce*¹, tzn. do słów zaczynających się od liter A i B, nawet tak skromny materiał nie może być należycie opracowany z powodu braku analogicznych, równie szczegółowych słowników, obejmujących łacinę tego samego czasu w innych krajach Europy łacińskiej, a zwłaszcza u naszych sąsiadów: Węgrów, Czechów i Niemców, z którymi łączyły nas ściśle zależności kulturowe, polityczne, gospodarcze i inne. Dużą pomocą mógłby się tu okazać także słownik ogólnoeuropejskiej łaciny średniowiecznej *Novum glossarium mediae latinitatis*, wydawany w Danii pod redakcją B l a t t a, mimo że obejmuje on lata 800—1200, a więc tylko nasze bardzo wczesne średniowiecze. Słownik ten zaczął się jednak ukazywać od środka alfabetu (od litery L). Dysponujemy więc jedynie mało szczegółowymi słownikami średniowiecznej łaciny węgierskiej B a r t a l a (*Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*,

¹ *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*. Pod redakcją M. Plezi. T. 1, lit. A—B. Warszawa 1953—1958.

Lipsiae 1900), angielskiej Baxtera-Johnsona (*A Medieval Latin Word-List from British and Irish Sources*, Oxford-London 1956), skandynawskiej Hammarströma (*Glossarium till Finlands och Sveriges latinska medeltidsurkunder jämte språklning inledning*, Helsingfors 1925) i Hakamiesa (*Glossarium latinitatis medii aevi Finlandicae*, Helsinki 1958). Słownik łaciny włoskiej Arnaldiego (*Latinitatis italicae medii aevi inde ab a. CDLXXVI usque ad a. MXXII lexicon imperfectum*, Bruxelles 1939—) praktycznie nie wchodzi w rachubę, gdyż jest za mało szczegółowy i odnosi się do okresu zbyt odległego w stosunku do naszego średniowiecza. Pozostaje więc nieoceniony Du Cange (*Glossarium mediae et infimae latinitatis... editio nova*, Paris 1937) i ukazujący się zeszytami od 1954 r. słownik Niermeyera (*Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden 1954—). Obydwa ostatnie są jednak raczej historycznymi encyklopediami, zawierają objaśnienia dotyczące prawie wyłącznie instytucji, realiów itp.

Pomimo wymienionych trudności — wychodząc z założenia, że *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* rejestruje wszystkie odstępstwa od łaciny starożytnej, wszystkie osobliwości natury leksykalnej, gramatycznej, składniowej itp. — wydaje się nam, że materiał przedstawiony poniżej może być uznany za prawie kompletny, oczywiście tylko w odniesieniu do liter A i B, czyli mniej więcej $\frac{1}{12}$ materiału źródłowego zebranego w Pracowni Słownika Łaciny Średniowiecznej, opartego na ekscerptach sporządzonych z dotychczas wydanych drukiem tekstów.

Łacina używana w tym okresie w Polsce dzieliła się zupełnie wyraźnie na dwa odrębne nurty. Jeden z nich to język warstwy wykształconej, wyższego duchowieństwa — bardziej międzynarodowy, ogólnoeuropejski, oparty na znajomości autorów starożytnych i kościelnych. Toteż o ile zaznaczają się w nim jakieś wpływy rodzimego języka autora, są one bardzo subtelne i trudne do wykrycia. Drugi nurt stanowi język ludzi niewykształconych, niższych duchownych, skrybów kapitulnych, sądowych, miejskich itp. Posiadali oni niedostateczną znajomość języka łacińskiego, nie posługiwali się nim w mowie, na co dzień używali języka polskiego. Pisząc więc po łacinie myśleli po polsku, często transponując wprost wyrazy, zwroty, całe myśli polskie na łacinę. To samo zjawisko zachodzi oczywiście także w stosunkach językowych na innych terenach Europy średniowiecznej, a najtrudniejsze do zbadania jest na terenie języków romańskich, gdzie wzajemne wpływy języka łacińskiego i powstałego z niego języka rodzimego ściśle się zazębiają. Zagadnienie to, chociaż od dawna naukę interesuje, nie zostało jeszcze wcale opracowane. Dotychczas bowiem próby badania wpływu języka rodzimego na łacinę przedsiębrano na dziełach wyłącznie literackich. A ponieważ, jak wyżej powiedziano, u autorów wykształconych tego rodzaju wpływy są rzadkie

i znikome, więc też wnioski wysuwano przedwczesne i chybione². Widać z tego, że temat ten należy opracować głównie w oparciu o źródła nieliterackie, dokumenty i zapiski kancelaryj — królewskiej i książęcych, kościelne, sądowe, miejskie itp. Próbę omówienia kilkunastu przykładów wpływu języka holenderskiego na łacinę holenderskich dokumentów średniowiecznych dał N i e r m e y e r w artykule *Les Calques linguistiques dans le latin médiéval d'après les sources néerlandaises*³. Można by jednak wysunąć pewne zastrzeżenia co do traktowania przez niego niektórych zjawisk leksykalnych jako kalek z języka holenderskiego, gdyż spotykamy je także i w Polsce; są to więc raczej ogólnoeuropejskie właściwości ówczesnej łaciny.

W poniższym artykule postarano się prowizorycznie sklasyfikować poszczególne kategorie wpływów polszczyzny na łacinę, w oparciu o sporą ilość zebranych przykładów, z których przytaczamy tylko po parę najbardziej charakterystycznych (z żalem wyrzekając się podania wszystkich zebranych wypadków, bo zajęłyby za wiele miejsca). Z ostatecznymi wnioskami trzeba jednak poczekać do pełnego wydania *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce*.

2

Kiedy autor chce wyrazić jakieś pojęcie z języka własnego, dla którego nie znajduje odpowiednika w języku obcym — bądź dlatego, że ono w tym języku nie istnieje, bądź dlatego, że sam go nie zna — oddaje je w różny sposób, np. przez opisanie (to zjawisko nie wchodzi w zakres naszych rozważań, gdyż nie przejawiają się tu wpływy języka rodzimego), albo wybiera wyraz o znaczeniu pokrewnym czy w jakiś sposób podobnym do tłumaczonego terminu, albo też tworzy wyraz całkiem nowy. Wyrazy takie, takie nowotwory kuli autorzy tekstów łacińskich średniowiecznych zasadniczo na trzy sposoby: 1) Tworzyli derywaty z wyrazów łacińskich (np. od *appendere* 'zawieszać' rzeczowniki: *appensile*, *appensum*, *appensura* w znaczeniu 'zawiasa', od *lapis* 'kamień' rzeczownik *lapidea* w znaczeniu 'kamienica' itp.); jest to grupa najliczniejsza, w której jednak wpływy języka rodzimego zaznaczają się bardzo słabo. 2) Tworzyli kalki

² Np. A. Bielowski (Biblioteka Warszawska, 1861, t. 2, s. 91) i W. Kętrzyński (Rozprawy Wydziału Historycznego AU, 1910, t. 53, s. 61) dopatrywali się polonizmów i sławizmów w języku Galla. Przypuszczenie to zbił A. Miodoński (Przegląd Powszechny, 1910, z. 4, s. 75 i n.). Por. M. Plezia, *Kronika Galla na tle historiografii XII w.* Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU, 1947, t. 46, s. 100.

³ J. F. Niermeyer, *Les Calques linguistiques dans le latin médiéval d'après les sources néerlandaises*. Archivum Latinitatis Medii Aevi, 1940, t. 15, s. 161—177.

słowotwórcze, budując wyraz z elementów łacińskich tłumaczonych dosłownie z odpowiednich elementów polskich, składających się na dany termin polski (np. *ad-vitalis* na wzór *do-żywotni* itp.)⁴. Tu wpływy języka rodzimego zaznaczają się mocniej. 3) Najmniej wykształceni i najmniej dbający o poprawność języka, w którym pisali, łatinizowali po prostu wyrazy rodzime, dodając im końcówki lub nawet przyrostki, rzadziej przedrostki, łacińskie (np. *brona*, *-ae*; *bratankus*, *-i*; *babskus*, *-a -um* itp.). Tu wpływy języka polskiego są najwyraźniejsze.

We wszystkich tych wypadkach charakterystyczna jest przeważająca ilość rzeczowników. Tłumaczy się to tym, że inne części mowy: przysłówki, przymiotnik, a nawet czasownik — zawsze łatwiej jest zastąpić, w braku dokładnie mu odpowiadającego, pokrewnym, natomiast nieodpowiednie przetłumaczenie rzeczownika prędzej może spowodować dwuznaczność czy nieporozumienie.

W dalszym ciągu postaramy się omówić wszystkie powyżej wymienione grupy wpływów i zapożyczeń, do których należałoby dodać jeszcze dwie kategorie: wyrazy łacińskie podlegające różnym zmianom natury gramatycznej pod wpływem odpowiednich wyrazów polskich oraz całe zwroty polskie, bezpośrednio przekładane na łacinę, które nieraz mogą być zupełnie niezrozumiałe dla cudzoziemca nie znającego języka polskiego (np. *animo*, tzn. *duchem*, czyli 'prędko', lub *post aratrum ambulare*, tzn. *chodzić za pługiem*, czyli 'orać' itp.).

Opierając się na *Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce* ograniczamy się oczywiście do tych samych ram czasowych, tzn. do czasu od początku piśmiennictwa łacińskiego w Polsce do początku łaciny humanistycznej, wzorowanej na łacinie klasycznej (tj. do XV—XVI wieku).

A. Wpływy języka polskiego na tworzenie nowych pojęć łacińskich

1. Zmiana znaczenia wyrazów odziedziczonych

Kategoria ta obejmuje kalki semantyczne. Zaliczamy tutaj wyrazy łacińskie odziedziczone, znane piszącemu, którym jednak nadaje on inne znaczenie pod wpływem odpowiednich terminów polskich. Są to wyrazy łacińskie ze znaczeniem nowym, zapożyczonym z analogicznego wyrazu polskiego. Szczególnym przypadkiem tej kategorii są: a) wyrazy łacińskie ze znaczeniem zapożyczonym z przenośnego znaczenia odpowiadającego im wyrazu polskiego, nie znajdującym żadnego uzasadnienia na gruncie łacińskim; b) wyrazy łacińskie ze znaczeniem zapożyczonym z terminu

⁴ Są to tzw. *Übersetzungslehnwörter*, u Niermeyera (*op. cit.*, s. 162) kategoria *e*.

polskiego złożonego z elementów semantycznych dokładnie odpowiadających — w pojęciu piszącego — elementom danego wyrazu łacińskiego.

W każdym z tych przypadków wpływ odpowiednika polskiego jest wtedy najłatwiejszy do uchwycenia, gdy autor chcąc uniknąć niejasności przytacza ten wyraz razem z łacińskim, łącząc je często przy pomocy *alias, sive, vulgariter* itp. Dlatego też w doborze przykładów ograniczyliśmy się zasadniczo do tych właśnie przypadków, jako pewniejszych.

ad jako *na* (wskazuje przeciąg czasu, na który coś się komuś daje lub dać należy; znaczenie nie występujące w łacinie starożytnej) (157,50 i nn.⁵): np. *viginti denarios ad hebdomadam dierum... assigno* (UrkOels s. 20 r. 1203⁶); *grossum ad septimanam usurabit* (StPPP VIII s. 349 r. 1389); *pro usura ad septimanam grossum* (ib. s. 391); *solarium est XVIII mrc. Polonic. ad annum* (PomnLw III s. 130 r. 1426); *solvitur... per novem scottos ad quartale* (DŁUG. LibBen II s. 154 i częściiej).

aestivale (pierwotnie 'coś letniego') i *aestuarium* (pierwotnie 'zatoka morska') jako *letnik* (tzn. szata letnia) (316,31 i nn.): np. *fregisti estivale alias letnik* (AGZ XIX s. 304 r. 1482); *estuarium de pileto* (ZabDziej II s. 278 r. 1486 i częściiej).

aggravatio (pierwotnie 'obciążenie, ucisk') jako *cięża* (tzn. zajęcie ruchomości celem wykonania wyroku) (358,49): np. *repercussit agrauacionem alias czos z s z o* (TPaw IV s. 288 r. 1405).

aggravare (pierwotnie 'obciążyć, uczynić cięższym') jako *ciężżyć* (tzn. dokonać zajęcia ruchomości celem wykonania wyroku) (361,6 i nn.): np. *debet ipsum aggravare, hoc est vulgariter czodzacz sine omni citacione* (TPaw IV s. 33 r. 1395 i częściiej).

ad a)

aer (wł. 'powietrze') jako 'zaraza' pod wpływem przenośnego znaczenia odpowiadającego mu polskiego *powietrze* (310,21 i nn.): np. *per... silvas... declinando a erem... versabar et plaga... cessante... Cracoviam... redii* (CodEp III s. 59 r. 1451); *quod esset a ere tactus* (MPH IV s. 486 r. 1456 i częściiej).

angularis (wł. 'kątowy, narożny'), *angularius* (wł. 'kątowy') i *angulosus* (wł. 'kanciasty') jako *pokątny* (tzn. ukryty, tajny) (518,17, 46 i nn., 519,22 i nn.): np. *ut rumore angulari struitur* (ArHist V s. 280 r. 1392—1412); *insolentias atque angularias detrectationes* (Tom. VI

⁵ Cyfry kursywą w nawiasach oznaczają szpalty i wiersze t. 1 *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce*.

⁶ Skrótty tytułów zob. w zestawieniu na końcu artykułu. Przy większej ilości przykładów ograniczamy się do podania najwcześniejszych lub najcharakterystycznych.

s. 57 r. 1520); clandestinas atque angulosas convocationes (Concl. s. 126 r. 1513).

ad b)

ab-ducere (se) (pierwotnie 'wy-prowadzać') nabiera znaczenia 'udowodnić słuszność swej sprawy' pod wpływem polskiego *wy-wodzić (się)* (17,12 i nn.): np. statuimus, quod... se cum plenis testibus abducatur alias wywiedzie się, qui sic abductus... erit... liber (JusPol s. 454 r. 1472); citatus... si testibus plenius se non abducat, causam... perdet (ib. s. 373 r. 1541).

ad-ducere (pierwotnie 'do-prowadzać') jako *do-wodzić* (tzn. udowadniać) (188,25 i nn.): np. paratus sum adducere dowyescz (KsgCzer s. 272 r. 1423); Dymyda debet adducere alias dowyescz (AGZ XV s. 377 r. 1499); tutor debet adducere alias dowodzyecz, quod eis esset solutio facta (ib. XVIII s. 465 r. 1503) i częściej.

ad-ductio (pierwotnie 'do-prowadzenie') jako *do-wód* (189,18 i nn.): np. Heduigis admittit mihi propinquitatem sine adductione alias przez dowodu (AGZ XVIII s. 447 r. 1502).

benevole (pierwotnie 'życzliwie, łaskawie') jako *dobro-wolnie* (tzn. *α*. 'z własnej woli, bez przymusu' lub *β*. 'dowolnie, swobodnie') (1085,32 i nn.): np. *α*. aprobavit iuratore iuris Maydburgensis benevole alias dobrowolne (KsgPrzem II s. 112 r. 1451); *β*. libere ac benevole venari (KodMp II s. 291 r. 1311 i bardzo często w obu znaczeniach).

bene-volus (pierwotnie 'życzliwy, łaskawy') jako *dobro-wolny* (tzn. *α*. 'nie przymuszony', *β*. 'dowolny, swobodny', *γ*. 'publiczny') (1088,49 i nn., 1089,13 i nn., 46 i nn.): np. *α*. assensu benevolo (KodPol I s. 89 r. 1267); *β*. venaciones benevolas omnium animalium (AGZ V s. 19 r. 1379); *γ*. in benivoli foro alias na dobrowolnem thargv (ib. XVI s. 293 r. 1499 i bardzo często we wszystkich trzech znaczeniach).

bene-volentia (pierwotnie 'życzliwość, łaskawość') jako *dobro-wolność* lub *dobra wola* (tzn. *α*. 'wolna wola' lub *β*. 'wolność, swoboda') (1087,22 i nn., 37 i nn.): np. *α*. unam marcam ex sua benevolentia addidit (ArPrawn V s. 433 r. 1396); *β*. benivolenciam... lignorum scissionis (AGZ XVI s. 235 r. 1492 i bardzo często w obu znaczeniach).

2. Tworzenie nowych wyrazów

a. Derywaty z wyrazów łacińskich i kalki słowotwórcze

Charakterystyczną cechą łaciny średniowiecznej w całej Europie jest obfite, nieraz nadmierne wzbogacanie się jej słownictwa, w porównaniu z łaciną starożytną, przez masowe tworzenie nowych wyrazów ze znanych

cdziedziczonych pierwiastków⁷. I tu także mógł się przejawić wpływ rodzimego języka. Gdy np. ktoś tworzy od *butyrum* ('masło') nowy rzeczownik *butyrica* na oznaczenie kobiety sprzedającej masło, to robi to z pewnością przez analogię do polskiego wyrazu *maślarka*; przy tworzeniu czasownika *ab-limitare* tłumaczy dosłownie *od-graniczać*; tworząc przymiotnik *bipennalis* (od *bipennis* 'topór') tłumaczy *toporowy* itd. Tego rodzaju przykłady można by mnożyć prawie w nieskończoność, jednakże doszukiwanie się przy każdym nowotworze łacińskim jakiejś podstawy własnie polskiej doprowadzić by mogło do absurdu, gdyż wiele z tych nowotworów nie miało żadnych konkretnych odpowiedników polskich, wiele utworzonych było w taki sposób, że mogłyby równie dobrze powstać na terytorium polskim, jak i niemieckim, francuskim czy holenderskim itd. Tutaj więc zebraliśmy tylko przypadki, które wyraźniej świadczą o swym powstaniu na gruncie polskim, np. kiedy autor podpira wyraz łaciński jego tłumaczeniem polskim lub kiedy znaczenie wyrazu można zrozumieć tylko przez porównanie go z odpowiednikiem polskim. Należy tu spora ilość wyrazów łacińskich utworzonych z elementów semantycznych dokładnie tłumaczących odpowiednie elementy terminu polskiego. Zrozumienie wielu spośród tych wypadków jest możliwe tylko poprzez język polski; cudzoziemiec, o ile nie wywnioskuje z kontekstu, o co chodzi, nie domyśli się ich znaczenia z samej analizy słotwórczej łacińskiej.

medius-alter, *alter-medi*, *dimidius alter*, *alter dimidius* na wzór *pół-wtóry* (437,3 i nn.): *recept al t e r a m m e d i a m* marcam (StPPP VIII s. 3 r. 1367, s. 143 r. 1385 i bardzo często). Niermeyer⁸ przytacza ten wyraz jako kalkę z holenderskiego *anderhalf* (w tekście z r. 1353), a *tertiusdimidius* jako kalkę z *derdehalf* (w tekście z r. 1257). W istniejących słownikach łaciny średniowiecznej wyraz ten nie jest poświadczony, oprócz Du Cange'a, który cytuje *alter dimidius* z dokumentu z 1398 r. jako kalkę z niemieckiego *anderhalb*. Istnieją tu więc dwie możliwości: albo Polacy przejęli go z ogólnoeuropejskiej łaciny (do której mógł dostać się z języków germańskich), albo utworzyli go niezależnie, na wzór polskiego *półtora*, *półtrzecia*, *półczwarta* itp. (bo istnieją w naszej łacinie również *tertius-dimidius*, *quartus-dimidius* itp.).

avalitas (od *ava* 'babka'), *avitas* (od *avus* 'dziadek'), *avuncularitas* (od *avunculus* 'wuj'), *maternalitas* (od *mater* 'matka') na wzór *babizna*, *dzia-dowizna*, *wujowizna*, *macierzyna* (985; 999; 1001; 999): *pro a v a l i t a t e*

⁷ Zjawisko to stanowi temat specjalnych badań. Por. np. M. Hammarström, wstęp do: *Glossarium till Finlands och Sveriges latinska medeltidsurkunder jämte språkling inledning*. Helsingfors 1925, s. 51. — M. Plezia, *La Structure du latin médiéval d'après les données fournies par le 1er vol. du Dictionnaire polonais*. Archiwum Latinitatis Medii Aevi, 1958, t. 28, s. 277, 279.

⁸ Niermeyer, *op. cit.*, s. 166.

alias babisna (StPPP II s. 296 r. 1425); *racione avitatis...* alias szczyadovyszny (AGZ XVI s. 221 r. 1489); *super sua avuncularitate* Heduigis habuit reformationem (StPPP II s. 811 r. 1476); *racione... maternalitatis* alias... sz maczyerzyszny (AGZ XVI s. 221 r. 1489) i wiele częściej.

bi-duo na wzór *oby-dwaj* (1100): *biduas claves* (StPPP IV s. 164 r. 1356); poza tym bardzo często wyłącznie u Długosza (np. Hist. I s. 100, 119, 297, 403; II s. 16, 60 itd.), a także w liście Oleśnickiego w CodEp I 2 (s. 49 r. 1448), co może być dowodem, że Długosz jako sekretarz Oleśnickiego był autorem tego dokumentu.

ab-iecta (od *ab* 'z' i *iacere* 'miotąć') na wzór *śmietana* (= z-miotana) (1180): *de abiecta dicta smyotana* (RachKrak s. 382 r. 1471).

b. Zapożyczenia wyrazowe

Tworzenie wyrazów obcych przez dodanie odpowiednich końcówek wyrazom rodzimym to najprymitywniejszy i najłatwiejszy sposób przetłumaczenia pojęcia z języka własnego na obcy. Zjawisko to nie występuje chyba w żadnym języku tak masowo jak w łacinie średniowiecznej. Niektóre z tych zlatynizowanych wyrazów rodzimych pojawiają się sporadycznie, jednorazowo, inne jednak przechodzą do stałego zasobu słów ówczesnej łaciny na danym terytorium i być nawet może, że w świadomości mniej wykształconych piszących uważane są za wyrazy łacińskie, podobne tylko brzmieniem do rodzimych (u nas np. *granicies*, *borra*, *kmetho*, *laneus* — *granica*, *bór*, *kmieć*, *łan*).

Charakterystycznym, ale wytłumaczonym, jest prawie zupełny brak takich wyrazów w naszym materiale zaczynających się na literę A, dlatego że w polskim (w przeciwieństwie do łaciny) jest stosunkowo bardzo mało wyrazów na A, gdyż, jak wiadomo, odziedziczone *a-* nagłosowe ulegało różnym zmianom fonetycznym (przechodziło w *ja-*, *ha-* itp.). Poza tym przeważającą część zajmują wśród poniższych przykładów rzeczowniki; przymiotników i czasowników jest tylko parę, a inne części mowy (w obrębie wyrazów zaczynających się na A i B) nie są wcale reprezentowane.

Zdarza się także czasami, że piszący traktuje taki zlatynizowany wyraz jako polski, podając go jako tłumaczenie innego wyrazu łacińskiego, np. aratra *plugones* a vulgo dicta (KodPol III s. 59 r. 1254), czasami zaś na odwrót, tłumaczy go na polski, np. *abgranitiaverint* alias odgranyczyliby (StPPP VI s. 409 r. 1530).

Wśród rzeczowników najbardziej produktywne są feminina z dekl. I i masculina i neutra z dekl. II, a także — co najdziwniejsze — masculina z dekl. III na *-o*, gen. *-onis*. Poza tym mamy po jednym przykładzie na

-or, -oris i -io, -ionis z dekl. III i ani jednego z dekl. IV, ani V⁹. Przymiotniki także tylko z dekl. I—II (na -us, -a, -um), ani razu z III. Parę razy następuje zmiana rodzaju, np. *borra* f. z *bór* m. pod wpływem *silva* f. (obok *borrus* m.); *balva* f. z *balwan* m.¹⁰ itp. Poniżej podajemy parę tylko przykładów tych zlatynizowanych wyrazów polskich (w obrębie tomu 1 *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce* jest ich wszystkich razem 34).

Rzeczowniki z deklinacji I:

babina (1008): Martini atavae, scilicet babinne (KsgGrWp II s. 295 r. 1399).

borra z *bór* (1135), także *borrus* m. (czasem *borrum* n.¹¹, przeważnie jednak femininum *borra*, -ae pod wpływem równoznacznego *silva*, -ae f.): in *borra*, *silva*, *nemore* (KodWp I s. 165 r. 1236); *borre* et *siluarum* (KodMaz s. 444 r. 1239) itd. (bardzo często, we wszystkich okolicach Polski, do XVI w. włącznie).

buda lub *boda* (1164) (por. także średnio-górno-niem. *Buode*, czym się tłumaczy przeważne występowanie tego rzeczownika na terenach objętych zasięgiem języka niemieckiego na Pomorzu w XIII i XIV w. oraz forma *boda*): in dicto campo nullus hominum *bodas* faciat (PommUrk II s. 429 r. 1280); *bodas* facere (ib.); *dimidiam budam* in qua ipse stat (ib. VI s. 430 r. 1317) i wiele częściej.

budka (1165): *budkam* predictam (AKap s. 236 r. 1577 i częściej).

Rzeczowniki z deklinacji II:

bavolus z *bawół* (1054): caput *bavoli* (ArHist III s. 147 r. 1473).

bratankus z *bratanek* (1149): Nicolao suo *bratanko* (TPaw III s. 346 r. 1395).

budnicus z *budnik* (1165, por. także *buda* i *budka* wyżej, *budnico* niżej): Mathie... *budnici* et concivis nostri (APozn I s. 316 r. 1460); Paulus, Martinus *budnici* (ib. II s. 14 r. 1471).

brodlum z *brodło* (1158): pro 3 *brodlis* feni (StPPP VIII s. 421 r. 1397).

⁹ Z dekl. V spotykamy bardzo rozpowszechniony rzeczownik dopiero na literę G: *granicies*, -ei.

¹⁰ Forma ta występuje bardzo często w KsgKaz (np. s. 510, 554 itd.), może więc po polsku była wtedy również w użyciu forma **bałwa* f. (na oznaczenie bryły soli), albo też skryba, z pochodzenia Niemiec (o czym świadczą glosy i nazwiska niemieckie w tych samych rachunkach), nie znał dobrze polskiego.

¹¹ Formę tę można tłumaczyć niedostateczną znajomością łaciny u ludzi, którzy i w oryginalnych łacińskich wyrazach mieszały rodzaje gramatyczne.

Rzeczowniki z deklinacji III:

Wyłącznie masculina na -o, -onis, wyjątkowo raz:

bracator, -oris z *brakarz* (1141): *bracatores* constituemus in civitatibus (Tom. IX s. 73 r. 1527); *bracatores* ad signandum monetam... constituti (ArPrawn VI s. 195 r. 1554).

batko (jedyne rzeczownik w tej grupie, który w języku polskim, a właściwie ruskim, w nom. sg. też kończy się na -o) (1054): *Ruthenicalis batko* (KsgPrzem I s. 41 r. 1405); *ortum vendiderat batkoni* (ib. niżej); *baythko* *Ruthenicalis* alias *pop* (AGZ XVIII s. 455 r. 1563).

budnico z *budnik* (1165, por. *budnicus* wyżej): *Adam budniconem* (APozn II s. 230 r. 1491).

Przymiotniki:

babscus z *babski* (1008): *ioppam babscam et pellicium* (KsgRachKr II s. 66 r. 1386).

bavolus i *bavolinus* z *bavoli(n)* (1054): *caput bavolinum* (ArPrawn VIII s. 125 r. 1414); *bavoline capitis* (ib. s. 141 r. 1417); *caput bavolum* (ArHist III s. 132 r. 1418).

bracatus z *brakowany* (1141) por. *bracator* wyżej. — *pecunia braccata* (AGZ XII s. 63 r. 1439); *de minuta pecunia et braccata* (ArPrawn IV s. 598 r. 1447); *in braccatis pecuniis* (APozn I s. 94 r. 1443).

Czasowniki:

Są tylko trzy, odmieniają się według I koniugacji, w świadomości piszących są tak dalece zlatynizowane, że nie tylko posiadają przedrostki łacińskie, ale nawet opatrzone są prawie za każdym razem tłumaczeniem polskim.

ab-granitiare z *od-graniczać* (19): *abgranitiaverint* alias *odgranycziliby* (StPPP VI s. 409 r. 1530).

ab-sipare z *od-sypać* (por. także starożytne *dis-sipare*, od którego można było utworzyć wtórnie simplex **sipare*) (49): *prata... nobiles... absiparunt* alias... *othsippaly* (KsgLub s. 119 r. 1496). Bez glosy także AGZ XIX (s. 17 r. 1473) cztery razy.

ad-sipare z *do-sypać* (por. wyżej) (858): *granicias... assipare et finire* alias *doszypacz y dokonczycz* (AGZ XVIII s. 13 r. 1469); *scopulos... ad finem assipare... alias doszypacz* (ib. s. 78 r. 1474).

Z kategorią tą w luźny sposób związane są także przypadki wyrazów-hybryd, złożień łacińsko-polskich, których mamy parę przykładów. Należą tu omówione wyżej czasowniki *ab-sipare*, *ad-sipare*, *ab-granitiare*, a także przypadek odwrotny, tzn. czasownik łaciński z przedrostkiem

polskim *z-arare*, tzn. *z-orać*: *z arav-it meum agrum* (TPaw IV s. 275 r. 1404), może też rzeczowniki *blech-magister* i *ad-sipatio* (760,51).

blechmagister (1120): *Laurentii blechmagistri... Mathie blechmagistro nostro* (CracArt II s. 115 r. 1515). Nie jest to jednak całkiem pewne, gdyż wyraz ten może równie dobrze pochodzić od polskiego *blecha* i łacińskiego *magister*, jak też być zlatynizowaną formą niemieckiego **Blechmeister* (pisownia 'magister' nie stoi temu na przeszkodzie, gdyż 'g' i tak było wówczas wymawiane jak 'j').

ad-sipatio z *do-sypanie* (858), por. także *assipare* wyżej. — *pro assipatione scopulorum* (AGZ XIX s. 541 r. 1472); *granicierum assipatione* (ib. s. 17 r. 1474).

B. Wpływy języka polskiego na zjawiska gramatyczne w tekstach łacińskich

W obrębie wyrazów łacińskich ulegających pod wpływem swoich odpowiedników polskich pewnym zmianom natury gramatycznej wyróżnić możemy niżej wymienione kategorie (w kolejności stopnia ich rozpowszechnienia):

1. Zmiana rodzaju gramatycznego rzeczowników

Piszący po łacinie zmienia rzeczownikowi łacińskiemu rodzaj gramatyczny na taki, jaki posiada odpowiadający mu rzeczownik polski. Może to zrobić w dwojaki sposób: a) dostosować końcówkę rzeczownika do nowego rodzaju gramatycznego, b) sam rzeczownik pozostawić bez zmiany, przy czym zmianę rodzaju poznajemy tylko z odpowiednio zmienionych końcówek przydawek.

ad a)

agrum n. (zamiast *ager* m.) z *pole* (354,26 i nn.): *agrum* nom. sg. (StPPP VIII s. 825 r. 1400; PP III s. 86 r. 1441; StPPP XI s. 206 r. 1457 itd.), *agra* nom. acc. pl. (AGZ XI s. 29 r. 1427; StPPP XII s. 79 r. 1455 itd.).

annum n. (zamiast *annus* m.) z *lato* (556,35 i nn.): *annum* nom. sg. (ArSang II s. 30 r. 1360).

aratrus m. (zamiast *aratrum* n.) z *plug* (686,52 i nn.): *aratros* acc. pl. (StPPP IX s. 252 r. 1545 i XII s. 215 r. 1564).

ad b)

asser f. (zamiast m.) z *deska* (840,37 i nn.): *quaelibet asser* (RachWaw s. 115 r. 1529); *asserres datae* (ib. s. 340 r. 1545); *pro nova assere* (ib. s. 383 r. 1547).

avis m. (zamiast f.) z *ptak* (994,32 i nn.): *avium quorumcunque* (KodMp III s. 188 r. 1365); *ave praemisso* (CodEp I 1, s. 50 r. 1418); *avis dicti...* samp (StPPP II s. 290 r. 1424).

aper n. (zamiast m.) z *prosię* (594,16): *aper domesticum* (RachJag s. 26 r. 1389).

2. Zmiana rządu

a. Zmiana przypadków rządzonych przez przyimki

ab z gen. (zamiast abl.) na wzór *od* z gen. (1,11): *ab unius pulstossek lapidum* (RachWaw s. 314 r. 1543).

absque z gen. (zamiast abl.) na wzór *bez* (57,15 i nn.): *absque denigracionis sue fame* (KsgPrzem I s. 43 r. 1412); *absque investigationum et requisicionum* (CIOŁ. Lib. II s. 92).

ad z gen. na wzór *do* (154,9 i nn.): *pro expensis ad procuratoris* (KsgKaz s. 58 r. 1375); *ad magnarum guerrarum... devenimus* (CodVit s. 1015 r. 1416); *ad secundarum convolaverit nupciarum* (AGZ XIII s. 7 r. 1436); *necessaria ad laborandi rotas* (ZabDziej I s. 115 r. 1489); *terminum ad dicendi contra obtinuit* (ib. III s. 153 r. 1491).

apud z gen. na wzór *u* (671,40): *apud nostre regie prudencie* (KodWp V s. 446 r. 1428).

a₂. Zmiana przypadków rządzonych przez czasowniki

abdicare (*se*) z gen. na wzór *zrzec się* (1180,11 i nn.): *Dorothea... se abdicavit... omnis propinquitatis* (StPPP XI s. 697 r. 1536).

genetivus po *liczebnikach* (321,37; 559,3); *etatem... videlicet XII annorum* (StPPP VIII s. 622 r. 1398); *testis annorum LXXX habens* (AKapSąd II s. 609 r. 1472). Zjawisko to zachodzi bardzo często, brak tutaj większej ilości przykładów tylko dlatego, że w wydrukowanym dotychczas materiale nie ma żadnego liczebnika zaczynającego się od litery A lub B.

b. Zmiana przyimków po czasownikach

annuere ad (*in*) *aliquid* na wzór *zgodzić się na coś* (555,41 i nn.): *in resignationem medii macelli... annuit* (KsgŁawKr s. 227 r. 1393); *ad ea... annuendum* (DŁUG. Hist. III s. 174) i częściej.

aestimare ad (*super*)... na wzór *szacować na...* (316,11 i nn., 1199,39): *hec omnia ad triginta marcas... estimarentur* (KodMp I s. 8 r. 1192); *damnum... aestimatum est ad valorem centum mar-*

carum (KodPol II s. 610 r. 1257 i bardzo często); destrarium... estimando... super X marcas (PommUrk IV s. 330 r. 1308).

apud aliquem na wzór *u kogoś*, po słowach oznaczających 'kupić, wynająć, dopominać się' itp. (674,2 i nn.): *quinque mansos... apud Thilonem... emit* (KodWp II s. 9 r. 1288); także KodKKr I s. 146 r. 1306; KodWp III s. 193 r. 1365 i bardzo często.

Przy zaliczaniu przykładów do tej kategorii lepiej zachować dużą ostrożność, gdyż zgodność przyimków rządzonych przez czasownik w kontekście łacińskim i odpowiadający mu polski może być zupełnie przypadkowa.

3. Zmiana strony czasowników

W języku polskim o wiele częściej niż w łacinie występują czasowniki w formie zwrotnej z *się*. Znajduje to swe odbicie w naszych tekstach średniowiecznych, gdzie bardzo często czasowniki łacińskie łączą się z zaimkiem zwrotnym *se* na wzór swoich ekwiwalentów polskich. Czasem też zamiast tego przybierają stronę pasywną. Łączy się to bardzo często również ze zmianą znaczenia. Nie byłoby celowe wynotowywanie wszystkich przypadków, w których czasownik, nie używany (lub bardzo rzadko używany) w łacinie klasycznej w stronie zwrotnej, występuje w takiej stronie w średniowieczu, gdyż nie zawsze da się powiedzieć z całą pewnością, że jest to wpływ rodzimego języka piszących. Wystarczy więc tylko zasygnalizować to zjawisko i zilustrować je paroma przykładami.

abdicare se lub *abdicari* i *abdicere se* na wzór *wyrzekać się* i *odrzekać się* (13,38 i nn. i 15,29 i nn.): *de quibus bonis Dorothea se abdicavit alias vyrzekla* (AGZ XV s. 376 r. 1499); *debet se agro abdicere alias odrzecz* (ib. XI s. 54 r. 1430); *pueri se abdicunt alias wyrzekly* (ib. XVIII s. 533 r. 1498) i bardzo często.

aedificare se lub *aedificari* na wzór *budować się* (289,9 i nn.): *curia, in qua se edificavit* (AGZ XVI s. 299 r. 1500); *nullus ibi ausus est morari et ibi edificari* (ArHist VIII s. 357 r. 1499).

appropinquare se lub *appropinquari* na wzór *zbliżać się* (663,1 i nn.): *appropinquavit se ad exercitum* (Lites I s. 178 r. 1339) i częściej.

4. Inne zmiany gramatyczne

Ogólnie rozpowszechniony w naszych średniowiecznych tekstach łacińskich jest zwyczaj używania rzeczownika *pecunia* zawsze w pluralis *pecuniae*, -arum, na wzór polskiego *pieniądze*; podczas gdy w łacinie starożytnej jest to prawie że singulare tantum, w pluralis używane jest rzadko, i to w specjalnym znaczeniu: 'sumy pieniężne'.

C. Wpływ języka polskiego na frazeologię łacińską

Często spotykamy się z wypadkami dosłownego tłumaczenia pewnych utartych zwrotów i powiedzeń polskich na łacinę. Zwrot taki nieraz po polsku może być wcale w tym okresie czasu nie zapisany i dopiero z tekstów łacińskich dowiadujemy się, że już wtedy istniał. Przytaczamy niżej tylko kilka przykładów.

ad guttur meum! = *na moje gardło!* (166,40): *non dabo intromissionem, ad guttur meum!* (AGZ XIV s. 17 r. 1440); *nec a iure meo recedo, ad guttur meum!* (KsgPrzem II s. 109 r. 1451).

ambulare in veste = *chodzić w ubraniu* (tzn. nosić ubranie) (661,36): *vidua non in alia veste nisi in nigra... debeat ambulare* (JusPol s. 314 r. 1479).

aetas ipsorum (suorum) = *swój wiek* (321,6 i nn.): *pueri infra XV annos, capta etate ipsorum* (osiągnawszy swój wiek), *venire debent ad iudicium* (StPPP VIII s. 914 r. 1400); *quando accrescent ad ipsorum etates* (dorosną do swojego wieku) (PP III s. 132 r. 1446); *ad etatem suorum* wlgariter do rozumu (ib. s. 202 r. 1451).

post aratrum ambulare = *chodzić za plugiem* (tzn. orać) (471,30 i nn.): *kmetho post aratrum ambulans sive arrans* (AGZ XVII s. 91 r. 1473).

animo = *duchem* (tzn. prędko) (534,50): *nos animo contulissemus in Lithuaniam* (Tom. II s. 151 r. 1513).

post avas = *po babach* (992,42 i nn.): *deducendae... nobilitatis... de linea paterna... item post avas alias po babach* (RHer III s. 112 r. 1591).

scire se cum aliquo = *znać się z kimś* (996,10): *scirent se iidem Thaborite cum domino Romanorum rege* (CodEp II s. 243 r. 1430).

tam (ita) bonus sicut = *tako dobry jako* (tzn. wart tyle co) (1131,30 i nn.): *currus ita boni sicut I marca* (TPaw VII s. 35 r. 1418); *gladium tam bonum sicuti vna sexagena* (PP II s. 168 r. 1448) i bardzo często.

3

Staraliśmy się wynotować tylko te przykłady, w których zaznacza się wyraźnie wpływ języka polskiego, ale w wielu wypadkach można by powiedzieć, że to niekoniecznie wpływ polski, że równie dobrze mógłby to być wpływ innego języka nowożytnego. Skoro jednak dany tekst powstał na terytorium języka polskiego, napisany przez Polaka, z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że w danym konkretnym przypadku jest to wpływ języka polskiego.

W całym powyższym materiale widzimy, że cytowane przykłady pochodzą prawie wyłącznie z w. XIV i zwłaszcza XV, co świadczy o wyższym poziomie wykształcenia autorów tekstów wcześniejszych, w związku ze znacznym rozkwitem kultury łacińskiej w wieku XIII. Przeważającą większość tych polonizmów spotykamy w dokumentach nieliterackich, pisanych przez ludzi niewykształconych. U autorów wykształconych nie ma ich prawie wcale, z wyjątkiem Długosza. Świadczyć by to mogło o tym, że autor ten poznawał łacinę w wielkim stopniu w oparciu o dokumenty polskiego średniowiecza i o język współcześnie w Polsce używany w mowie, a nieraz także o tym, że w opisywaniu zjawisk specyficznie polskich nie znajdował dla nich nazw w łacinie starożytnej (przy czym pamiętać warto, że dzieło Długosza posiadamy w stanie nie wystylizowanym ostatecznie przez autora).

Na koniec podkreślamy potrzebę wyczerpującego opracowania wyżej omawianego tematu, i to z uwzględnieniem nie tylko wpływu języka polskiego na łacinę, ale i na odwrót, ściśle z nią się wiążącego wpływu łaciny na polszczyznę średniowieczną. Wykonanie tego zadania nie tylko rzuci wiele światła na dzieje obu tych języków, ale w równej mierze przyczyni się do zrozumienia i wytłumaczenia wielu zjawisk należących do historii naszej kultury i cywilizacji.

Kraków, Pracownia Słownika

Łaciny Średniowiecznej w Polsce. -

SKRÓTY STOSOWANE W TEKŚCIE ARTYKUŁU ¹²

AGZ	Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, t. I—XIX, Lwów 1868—1906.
AKap	Akta kapituł z w. XVI wybrane, t. I, cz. I, ed. B. Ulanowski, Kraków 1908.
APozn	Akta radzieckie poznańskie, ed. K. Kaczmarczyk, t. I—III, Poznań 1929—1948.
AKapSąd II	Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, ed. B. Ulanowski, vol. II: Acta iudiciorum eccl. dioecesium Gneznensis et Pozn. 1403—1530, Kraków 1902.
ArHist	Archiwum Komisji Historycznej — Collectanea ex Archivo Collegii Historici, Kraków 1886—1939.
ArPrawn	Archiwum Komisji Prawniczej — Collectanea ex Archivo Collegii Iuridici, Kraków 1895—1939.

¹² Por. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. 1, s. V i nn.

- ArSang II Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, edd. L. Radziwiński — B. Gorczak, t. II, Lwów 1888.
- CIOŁ.Lib. II Liber Cancellariae Stanislai Ciołek, ed. J. Caro, vol. II, Wien 1874.
- CodEp Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. I—III, edd. A. Sokolowski — J. Szujski, A. Lewicki, Kraków 1876—1894.
- CodVit Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430, ed. A. Prohaska, Kraków 1882.
- Concl Conclusiones Universitatis Cracoviensis ab a. 1441 ad a. 1589, ed. H. Barycz, Kraków 1933.
- CracArt Cracovia artificum — Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce, edd. J. Ptaśnik, M. Friedberg, Kraków 1917—1948.
- DŁUG.LibBen Ioannes Długosz, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis, ed. A. Przeździecki, t. I—III, Kraków 1863—1864.
- DŁUG.Hist. Historiae Polonicae libri XII, ed. I. Ż. Pauli, t. I—V, Kraków 1873—1878.
- JusPol Jus Polonicum codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis, ed. J. V. Bandtkie, Varsaviae 1831.
- KodKKr Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, ed. F. Piekosiński, t. I—II, Kraków 1874—1883.
- KodMaz Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich, ed. J. Kochanowski, Warszawa 1919.
- KodMp Kodeks dyplomatyczny Małopolski, ed. F. Piekosiński, t. I—IV, Kraków 1876—1905.
- KodPol Kodeks dyplomatyczny Polski od najdawniejszych czasów aż do r. 1506, t. I—II edd. L. Ryzyszewski — A. Muczkowski, Warszawa 1847—1853, t. III ed. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, t. IV edd. M. Boniecki — M. Bobowski, Warszawa 1887.
- KodWp Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta... do r. 1400, ed. I. Zakrzewski, t. I—IV, Poznań 1877—1881.
- Ksg Czer Księga ziemi czerskiej 1404—1425, ed. T. Lubomirski, Warszawa 1879.
- KsgGrWp Die ältesten grosspolnischen Grodbücher, ed. J. Lekszycki, t. I—II, Leipzig 1887—1889.
- KsgKaz Księgi radzieckie kazimierskie 1369—1381 i 1385—1402, ed. A. Chmiel, Kraków 1932.
- KsgLub Lubelska księga podkomorska z XV w., ed. L. Białkowski, Lublin 1934.
- KsgŁawKr Księgi ławnicze krakowskie 1365—1376 i 1390—1397, ed. S. Krzyżanowski, Kraków 1904.
- KsgPrzem Pomniki dziejowe Przemyśla; Księga ławnicza, edd. J. Smółka — Z. Tymińska, t. I—III, Przemyśl 1936.

KsgRachKr	Najstarsze księgi i rachunki m. Krakowa od r. 1300 do r. 1400, edd. F. Piekosiński — J. Szujski, Kraków 1878.
Lites I	Spory i sprawy pomiędzy Polakami a zakonem krzyżackim, t. I, ed. I. Zakrzewski, Poznań 1890.
MPH IV	Monumenta Poloniae Historica, vol. IV, Lwów 1884.
PommUrk	Pommersches Urkundenbuch hrsg. vom Königlichen Staatsarchiv zu Stettin 1868—1934.
PomnLw	Pomniki dziejowe Lwowa, ed. A. Czołowski, t. I—III, Lwów 1892—1905.
PP	Pomniki Prawa wydawane przez warszawskie Archiwum Główne, t. II ed. A. Włodarski, Warszawa 1914, t. III ed. S. Ehrenkreutz, Warszawa 1916.
PrzywWar	Przywileje królewskiego miasta stołecznego Warszawy 1376—1772, ed. T. Wierzbowski, Warszawa 1913.
RachJag	Rachunki dworu króla W. Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388—1420, ed. F. Piekosiński, Kraków 1896.
RHer	Rocznik Tow. Heraldycznego, Lwów I 1910 sqq.
RachWaw	Wawel t. II: Materiały archiwalne do budowy zamku, ed. A. Chmiel, Kraków 1913.
StPPP	Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. I—XII, Kraków 1870—1921.
Tom.	Acta Tomicianae, Epistole, legationes etc. Sigismundi... Regis Poloniae, ed. S. Gorski, t. I—XIII, Poznań 1852—1915.
TPaw	Teki A. Pawińskiego, t. I—VII, Warszawa 1897—1905.
UrkOels	Urkundensammlung zur Geschichte des Fürstenthums Oels bis zum Aussterben der Piastischen Herzogslinie, ed. W. Häusler, Breslau 1883.
Visit.	Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI w., ed. B. Ulanowski, Kraków 1920.
ZabDziej	Zabytki Dziejowe, Wydawnictwo Tow. Naukowego we Lwowie, t. I—IV, Lwów 1923—1936.

Od Redakcji: z uwagi na specyficzność materiału zachowano w artykule odrębną — niż stosowana zwykle w PL — adiustację autorską.